

COVID 19 PANDEMİ SÜRECİNİN TÜRKİYE TURİZMİNE ETKİLERİ: TALEP VE ARZ YÖNLÜ DEĞERLENDİRME

Mustafa ŞİT¹

Öz

Bu çalışmada COVID 19 pandemi sürecinin Türkiye turizmine etkileri talep ve arz yönlü olarak değerlendirilmiştir. Çünkü COVID 19 pandemi sürecinde uluslararası seyahat kısıtlamalarının daha önce görülmemiş şekilde uygulanması sebebi ile turizm sektörü diğer sektörlerle nazaran daha olumsuz etkilenmiştir. Çalışma sonucunda pandemi süresince e-ticarette en fazla azalışın turistik ürünlerde olduğu, dünya genelinde turist akımlarında yaşanan %74'lük azalışa benzer şekilde Türkiye turizminde de ortalama %90,32 oranında azalış olduğu tespit edilmiştir. Olumsuz etkiler arz tarafında da görülmüş ve iç turizm hareketlerinin yurtiçi arz içindeki ve turizmin GSYİH içindeki payının azaldığı belirlenmiştir. Politika yapıcılar turizm talebini arttırmak ve kriz döneminin etkilerini tamamen yok etmek için talebi oluşturan aktörlerin sektöre olan güvenlerini tekrar sağlamalıdır.

Anahtar Kelimeler: COVID 19, Kriz, Turizm Ekonomisi, Arz-Talep Yönü

Jel Kodları : H12, L83, Z30

THE EFFECTS OF COVID 19 PANDEMIC TERM ON TURKISH TOURISM: EVALUATION ON DEMAND AND SUPPLY SIDES

Abstract

In this study, the effects of the COVID 19 pandemic process on Turkey's tourism were evaluated as demand and supply side. Because of the unprecedented implementation of international travel restrictions during the COVID 19 pandemic process, the tourism sector has been affected even more negatively than other sectors. As a result of the study, it has been determined that the highest decrease in e-commerce during the pandemic is in touristic products, and similar to the 74% decrease in tourist flows around the world, there is an average decrease of 90.32% in tourism in Turkey. Negative effects were also seen on the supply side, and it was determined that the share of domestic tourism movements in domestic supply and share of tourism in GDP decreased. In order to further increase the demand for tourism and completely eliminate the effects of the crisis period, policymakers should restore the confidence of the actors that create the demand in the sector.

Keywords: COVID 19, Crisis, Tourism Economics, Supply-Demand Sides

Jel Classification : H12, L83, Z30

¹ Doç. Dr. Harran Üniversitesi Turizm Fakültesi, E-posta: msit@harran.edu.tr ORCID: 0000-0001-9694-0547

Atıf: Şit, M. (2024). Covid-19 pandemi sürecinin türkiye turizmine etkileri: talep ve arz yönlü değerlendirme, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9(18), 260-276.

DOI: 10.54831/vanyuiibfd.1541243

GİRİŞ

COVID-19 salgını, Aralık 2019'da Çin'in Wuhan şehrinde ve Şubat 2020'de diğer ülkelerde görülmeye başlamıştır. Dünya Sağlık Örgütü (WHO), COVID-19'u pandemi (yani küresel bir hastalık) olarak ilan etmiştir. Pandemiye izlemek ve kontrol etmek için, toplantıların iptali; restoran ve turizm işletmelerinin kapatılması gibi insanların hareketliliğini en aza indirecek politikalar uygulanmıştır. Vize onayının sınırlandırılması ve uçuşların askıya alınması gezginler için yaygın bir durumdur (Ahmad ve diğerleri; 2023:1). Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası, 2020 yılında küresel ekonominin çok keskin bir resesyona gireceğini öngörmüştür. Bu olgu, dünyanın hemen hemen tüm ülkelerinde yeni bir pandemik virüsün, yani Coronavirüslerin (CoV) ortaya çıkmasından kaynaklanmıştır (Purba vd 2021:1).

Turizm sektörü her zaman doğal afetlerden veya sağlık krizlerinden etkilenmiştir. Ancak bu krizlerin etkileri genelde yerel olmuş ve krizlerle mücadele edilmiştir. COVID-19 krizinin küresel doğası, tüm sektörü sistemik düzeyde derinden etkileyen bir domino etkisine neden olmuştur (Värzaru ve diğerleri 2021:1).

Birçok ülkede uygulanan tecrit kuralları, COVID-19'un yayılmasını önlemek için ülkeler arasındaki tüm göç yollarını kapatmaya çalışmıştır (Grubel, 2018). Sonuç olarak, gezginler tarafından çevrimiçi olarak veya seyahat acentesi gişelerinde şahsen yapılan 129 milyon seyahat planı iptali yaşanmıştır. Turizm rezervasyonlarındaki yüksek iptal sayıları, küresel olarak turizm endüstrisini doğrudan etkilemiştir. Küresel seyahat yasağı, salgının yayılmasını durduracağına inanılan insanların hareketini kısıtlamak için uygulanmıştır. İnsanların daha az hareket etmesi, virüsün enfekte olduğu bir alandan veya ülkeden farklı bölgelere veya dünyaya yayılmasını azaltacak anlayışı hakim olmuştur (Faeni ve diğerleri; 2023:318).

Öte yandan uluslararası seyahat kısıtlamaları eşi benzeri görülmemiş bir durumdur ve turizm endüstrisi üzerinde özellikle olumsuz bir etki yaratmıştır. Vatandaş olmayanlar ve yerleşik olmayanlar için sınırlar kapatılmıştır. Belirli ülkelere gelen kişilere yönelik kısıtlamaları içeren kısmi sınır kapatmaları veya hava, kara ve deniz gibi belirli sınır türlerinin kapatılmıştır. Tüm bu kısıtlamaların yanında varış karantinaları ve sağlık sertifikası gereklilikleri gibi uygulamalar dayatılmıştır. Sonuç olarak, dış turizmle ilgili faaliyetlerin büyük çoğunluğu durma noktasına gelmiştir. Uluslararası ziyaretçi girişleri 2020'nin ilk çeyreğinde %20, Mart 2020'de ise %50'nin üzerinde düşmüştür. Bu, turizm araştırması için önemli bir konudur ve yabancı turistlerin destinasyon seçimlerini (turizm talebi) etkileyen unsurların anlaşılması, turizm politika yapıcılarını ve sağlayıcıları için kritik öneme sahip olabilir. Geleneksel uluslararası turizm talep modeline göre, bir varış ülkesine giden yolcuları etkileyen değişkenler, turistlerin gelirini ve bir varış noktasındaki turizm fiyatlarını menşe ülkedekilere göre içermektedir (Kumar ve Ekka, 2023).

Turistlerin seyahat riski ve yönetim algıları, COVID-19 salgınının devam eden belirsizliği sırasında seyahat destinasyonlarına karar vermelerinde hayati önem taşır. Turistlerin seyahat riski ve yönetim algıları, destinasyonlara seyahate yönelik psikolojik davranışlarını etkileyebilir. Turistler, mevcut salgının yayılması nedeniyle seyahat risklerini ve yönetim sorunlarını farklı şekilde göreceğinden, riskli olduğunu düşündükleri destinasyonları ziyaret etmekten kaçınacaklardır. Turistlerin seyahat riski ve yönetimi, COVID-19'un etkisi nedeniyle sonuçların belirsiz olduğu çok boyutlu turizm destinasyonlarıyla ilişkilidir. Bu nedenle turistlerin risk ve yönetim algılarına dayalı teorik bir temel geliştirmek ve bunların sonuçlarını dâhil etmek için ortak risk ve yönetim boyutlarını tanımak zordur.

COVID-19 krizinin başlangıcında salgının seyahat turizmi endüstrisi üzerindeki etkisi önemli ölçüde hafife alınmıştır. Politika yapıcılar ve turizm aktörleri, turizm endüstrisi üzerinde benzeri görülmemiş bir etki yaratacak olan krizin senaryoları ve etkileri konusunda tam bir anlayışa sahip olamamıştır. Pandemi salgınlarının turizm endüstrisi üzerindeki etkisine ilişkin ampirik çalışmalar literatürde büyük ölçüde eksik kalmıştır (Şkare ve diğerleri 2021:2).

Bu çalışma, COVID 19 salgınının Türk turizminde kısa ve uzun vadedeki potansiyel etkisini ölçmeyi amaçlamaktadır. Çalışmada salgının etkilerinin talep ve arz yönlü değerlendirilmesi yapılmıştır. Çalışmada öncelikle dünya genelinde daha önce ortaya çıkmış salgınlar ve COVID 19 salgınından bahsedilmiştir, ikinci bölümde COVID 19 salgınının turizm sektörüne etkilerini inceleyen çalışmalar derlenmiştir. Üçüncü bölümde ise; COVID 19'un turizm sektörü üzerindeki etkisi talep ve arz yönlü olarak veriler üzerinden incelenmiştir.

SALGINLAR VE COVID 19 SALGINI

Son 57 yıldaki salgınları hem ulusal hem de uluslararası ekonomik çalkantılarla aynı zamana denk gelmiştir. Tablo 1'de dünya üzerinde daha önce yaşanmış salgınlar ve COVID 19 salgınına ait veriler görülmektedir. Veriler incelendiğinde COVID 19 salgınının dünyanın karşılaştığı en büyük sağlık krizlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. 2009 yılındaki H1N1 salgınında da enfeksiyon sayıları yüksek olsa da ölüm sayıları ve kısıtlamalar bu boyutta olmamıştır.

Tablo 1: Son Yıllarda Önemli Virüs Salgınlarından Kaynaklanan Enfeksiyonlar ve Ölümler

Salgınlar	Enfeksiyonlar	Ölüm Sayıları
Marberg (1967)	466	373
Ebola* (1976)	33,577	13,562
Hendra (1994)	7	4
H5N1 bird flu (1997)	861	455
Nipah (1998)	513	398

SARS (2002)	8096	774
H1N1 (2009)	762,630,000	284,500
MERS (2012)	2494	858
H7N9 bird flu (2013)	1568	616
COVID 19 (2020)	774,889,074	7,038,623

Kaynak: World Health Organization, Şkare ve diğerleri 2021

Coronavirüs, insan solunum sistemine saldıran ana patojenlerden biridir. Önceki koronaviral salgınlar (CoV), insanlar için önemli ölçüde büyük bir tehdiye neden olan Orta Doğu Solunum Sendromu (MERS) -CoV ve Şiddetli Akut Solunum Sendromu (SARS) - CoV'yi içermektedir. Aralık 2019'da çok sayıda hasta zatürre ön tanısıyla hastaneye kaldırılmıştır. Bu hastanın Çin'in Hubei Eyaleti, Wuhan'daki bir ıslak hayvan ve deniz ürünleri toptan pazarıyla epidemiyolojik bir ilişkisi olduğu bulunmuştur. İlk çalışmalar, bir koronavirüs salgınının olası bir başlangıcını öngörmüştür. Dünya Sağlık Örgütü 11 Şubat 2020'de COVID 19 üreme sayısının önemli ölçüde 2,24 ila 2,24 arasında değiştiğini tahmin etmiştir. Aralık 2019'da ilk Kovid-19 enfeksiyonu vakaları bildirilmiştir. Bu hastaların neredeyse yarısında altta yatan bir hastalık, özellikle de kardiyovasküler hastalık, hipertansiyon ve diyabet bulunmaktadır. Önceki betakoronavirüs enfeksiyonu ile Kovid-19 arasındaki kuru öksürük, nefes darlığı ve ateş gibi semptomlar benzerdir. Daha da önemlisi, Kovid-19, boğaz ağrısı, burun akıntısı ve hışırtı gibi semptomların da gösterdiği gibi alt solunum yolunu hedef almak gibi benzersiz bir klinik tablo sergilemiştir. Her ne kadar Kovid-19 ile enfekte hastalar ishal gibi gastrointestinal (GI) semptomlar bildirirse de SARS-CoV veya MERS-CoV hastalarının küçük bir kısmında benzer GI bozuklukları görülmüştür (Purba ve diğerleri 2021:3).

COVID 19 salgınının hızla yayılması ve salgın dönemindeki yüksek ölüm oranı sebebi ile bilim camiası enfeksiyonun yayılmasını izlemeye başlamıştır. Pandemi, sosyal karantinanın devamını ve olumsuz mali etkileri teşvik etmiştir. Klinisyenler ve araştırmacılar, Kovid-19 salgınının insan sağlığı ve davranışları üzerindeki olumsuz etkilerine ilişkin endişelerini dile getirmişlerdir (Rahman ve diğerleri 2021:4).

LİTERATÜR TARAMASI

COVID 19 salgınının turizm sektörüne etkileri inceleyen ilk çalışmalardan Sigala (2020), hem turizme etkilerini hem de COVID 19'un dönüşümsel etkilerini daha iyi anlamak, yönetmek ve değerlendirmek için geçmiş ve yeni ortaya çıkan literatürü eleştirel bir şekilde incelemeyi amaçlamıştır. Makale, turizm talebi, arz ve destinasyon yönetimi kuruluşları ve politika yapıcıların üç COVID 19 aşaması (müdahale, iyileşme ve sıfırlama) sırasında deneyimlediği ana etkileri, davranışları ve deneyimleri tartışmıştır. Yazara göre COVID 19'un turizm sektörünün doğası (aracılar, etkinlik

organizatörleri, ulaşım, konaklama türü veya eğlence sağlayıcısı), büyüklükleri, konumları, yönetimleri ve sahiplik tarzları gibi özelliklerine bağlı olarak turizm işletmecileri üzerinde farklı etkileri vardır. COVID-19, giderek artan sayıda turizm mikro girişimcisinin (örneğin yemek teslimatı yapan kişiler) karşılaştığı zaten zor olan durumu (örneğin yüksek işgücü esnekliği, ancak düşük maaşlar, iş güvenliği eksikliği, sigorta ve diğer faydaların yokluğu pahasına) daha da kötüleştirmiştir. COVID 19'un turizm istihdamı üzerindeki etkileri, pandemiden ciddi şekilde etkilenen turizm eğitimi üzerinde daha fazla baskı oluşturmuştur.

Karabulut ve diğerleri (2020); Pandemi Tartışmaları Endeksi isminde yeni bir endeks geliştirmişlerdir. Bu endeks ile ölçülen pandeminin turist gelişlerini nasıl etkilediğini incelemeyi amaçlamışlardır. 1996-2018 dönemine ait 129 ülkenin verilerini kullanarak pandeminin turist gelişleri üzerindeki olumsuz etkisini belgelemişlerdir. Makale, yeni geliştirilen Pandemi Hakkında Tartışma İndeksini kullanan ilk makaledir. Bu etki yalnızca düşük gelirli ekonomiler için geçerlidir. Pandemi Tartışmaları Endeksindeki yüzde 10'luk artış, turist gelişlerinde yüzde 2,1'lik bir düşüşe yol açmıştır. Pandemi dönemlerinde endeks değerinde keskin bir artış yaşanmakta dolayısıyla ülkeler, azalan turist girişlerinden ekonomik olarak etkilenmektedir. Yazarlara göre pandeminin hızlı ve yavaş turizm büyüyen ülkeler üzerindeki etkisi farklı olacaktır.

Alonso ve diğerleri (2020); 45 konaklama firmasından oluşan uluslararası bir örneklemeden yararlanarak keşif çalışması yapmışlardır. COVID 19 salgını ve konaklama endüstrisi ile ilişkili iki temel hedefi ele alarak mevcut dayanıklılık literatürüne katkıda bulunmuşlardır. Çalışmada ilk olarak şirket sahiplerinin ve yöneticilerinin algıladıkları temel kaygılar, bu kaygılarla başa çıkma yolları ve bu aşırı bağlamın bir sonucu olarak ortaya çıkan değişiklikler-düzenlemeler incelenmiştir. Katılımcılar arasında finansal etkiler ve belirsizlik ağırlıklı konular olduğundan, üçte birinden fazlası sırasıyla çok ihtiyaç duyulan gelir akışlarını oluşturmak için alternatif önlemlerin alındığını ve yeni bir COVID 19 sonrası operasyonel rejime hazırlandığını belirtmiştir. Ayrıca yüzde 60'ı, başlangıçtaki etkilere yanıt vermek için işin günlük işleyişinde değişiklikler yaptığını veya değişen iş ve yasal ortam beklentisiyle zaman beklediğini fark etmiştir.

Qiu ve diğerleri (2020) çalışmalarında bir pandemik krizin ortasında Çin'in üç şehrinde sakinlerin ödeme istekliliğinin turizm faaliyetleriyle ilişkili riski azaltacağını tahmin etmişlerdir. Üç sınırlı ikili seçim koşullu değerlendirme yöntemi (DCCVM) ve ortaya çıkan ödeme istekliliği (WTP) değerleri uygulanarak üç şehirde turizmin talep eğrileri ve sosyal maliyetleri karşılaştırılmıştır. Katılımcıların çoğunun pandemik krize müdahalede risk azaltma ve eylem için ödeme yapmaya istekli olduğu görülmüştür. Bölge sakinlerinin ödeme istekliliği yaş, gelir ve turizm istihdamından önemli ölçüde etkilenmiştir. Spesifik bir bulguda, genç sakinlerin riski azaltmak için daha fazla ödemeye istekli olmalarıdır. Kentsel ve turizm gelişim özellikleri bakımından farklılık gösteren ve farklı COVID 19

enfeksiyon gidişatına sahip olan Hong Kong, Guangzhou ve Wuhan arasındaki sosyal maliyetlerde karşılaştırılmıştır. Kavramsal düzeyde, “yerlilerin turizme yönelik tutumlarının turizmin destinasyondaki varlığıyla doğrudan ilişkili olduğu” durumu geniş çapta ortaya konmuştur. Päväluc ve diğerlerinin (2020) araştırma metodolojisinde koronavirüs pandemisinin turizm sektörü üzerindeki etkilerine ilişkin istatistiksel göstergeler ve sonuçların analizinden oluşmuştur. Sonuçlar, koronavirüs pandemisinin tüm ülkelerde turizm sektörünü etkilediğini ancak bunu yaratan yoğunluğun farklı olduğunu ortaya koymuştur.

Uğur ve Akbıyık (2020); metin madenciliği tekniklerini benimseyerek pandemi eğilimleri sırasında gezginlerin tepkilerini sunmayı amaçlamışlardır. 30 Aralık 2019 – 15 Mart 2020 tarihleri arasında TripAdvisor forumlarından yaklaşık 75.000 yorum alınmış ve analizler için ABD, Avrupa ve Asya forumlarından 23.515 vaka kullanılmıştır. Sonuçlar turizm sektörünün küresel krizlerden kolaylıkla etkilendiğini ortaya koymaktadır. Haberin yayılmasıyla birlikte gezginlerin seyahatlerini iptal etmeye veya ertelemeye karar verdiği gün neredeyse aynı gündür. Daha derinlemesine analizler, seyahat iptalleri nedeniyle seyahat sigortasından yararlanma ve para iadesine ilişkin yorumlardan oluşan çeşitli konuları ortaya çıkarmıştır. Seyahat sigortası, seyahat sigortası hizmetleri de dahil olmak üzere seyahat paketleri sunarak sektörü yeniden canlandırmanın bir yolu olabilmektedir.

Chen ve diğerleri (2020) çalışmalarında Hükümetin COVID 19'a verdiği tepkilerin ABD'de işlem gören seyahat ve eğlence şirketlerinin hisse senedi getirileri üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Sıklığı ölçmek için COVID 19 Hükümet Müdahalesi Sıklık Endeksini kullanmışlardır. Hükümetin COVID 19 salgınına yönelik politika tepkileri uygun panel veri teknikleri kullanılarak değerlendirilmiştir. Teyit edilen vakaların büyüme oranıyla COVID 19 salgını kontrol ettikten sonra, sonuçlar Sıklık Endeksi'nin ABD'deki seyahat ve eğlence şirketlerinin hisse senedi getirileri üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu doğrulamıştır. Küçük ölçekli, daha az somut ve daha yüksek nakit rezervine sahip firmaların kısıtlamalara karşı daha dayanıklı olduğu görülmektedir. Kısıtlamaların etkisi havayollarında daha yüksektir, bunu seyahat ve turizm ile kumarhaneler ve kumar endüstrileri takip etmiştir.

COVID 19 salgını sırasında Endonezya'daki sosyal ve ekonomik sorunların içeriğini analiz eden Gandasari ve Dwidienawati (2020) çevrimiçi haberlerde sosyal ve ekonomik konulara dayalı haber içeriği ve yayınlanma sıklığına göre COVID-19 pandemisi bilgilerinin aktarımında haberin içeriğini belirlemeyi amaçlamışlardır. Buna göre COVID-19 yalnızca küresel bir sağlık krizi değil, aynı zamanda toplum üzerinde önemli etkileri olan büyük bir işgücü piyasası ve ekonomik krizdir. Haberlerde en fazla ekonomik etkilere yer verilmiştir. Bu ekonomik temalar; döviz kurları, hisse senetleri ve altın fiyatları gibi döviz kurlarını; ulaşım, petrol, doğal gaz ve elektrik endüstrileri; sosyal fonlar ve hayır kurumları; düzenlemeler ve politika; tarım ; turizm, otel ve restoran endüstrileri; finans hizmeti sektörü; malzeme ve tıbbi kaynaklar; ticaret ve lojistik; havaalanları , terminaller ve limanlar gibi ekonomik meselelerdir.

COVID 19'un turistlerin destinasyon kararlarına nasıl etki ettiğini inceleyen Osti ve Nava 'ya göre (2020) tatil destinasyonu seçimi hem destinasyonun imajından hem de turistlerin sadakatinden etkilenmektedir. Risk algıları destinasyonun imajıyla ilişkili olduğundan ve medyadaki yayınlardan ve grafik görsellerden etkilendiğinden, daha önceki salgın ve pandemik salgınlar insanların tatil şeklini sürekli olarak etkilemiştir. Sağlıkla ilgili acil durumlar sırasında farklı destinasyon türlerine (deniz kenarı, dağ, sanat şehirleri) yönelik tercihlerin ve sadakatin nasıl değiştiğini araştırmak amacıyla turistlerin COVID 19'un ilk dönemindeki algı ve davranışlarını incelemiştir. Turistleri algıladıkları riske göre aylar boyunca ve farklı destinasyon türlerine göre segmentlere ayırmıştır. Dağlık alanların deniz kenarındaki destinasyonlardan ve sanat kentlerinden daha güvenli olarak algılandığını görülmüştür. Aynı destinasyona bağlılık ifade etmelerine rağmen, solunum yolu hastalıklarına bağlı risk algısı dönemlerinde turistler destinasyon kategorilerini değiştirmiş, dolayısıyla tercihleri deniz kenarından dağ destinasyonlarına doğru değişmiştir.

Bakar ve Rosbi (2020) araştırmalarında dünya çapında etkilenen ülkeler için COVID 19'un turizm endüstrisine etkisini hesaplamışlardır. Çalışma, turizm endüstrisindeki ekonomik değişiklikleri tespit etmek için arz ve talep eğrisini kullanarak etkiyi değerlendirmiştir. Sonuç, COVID 19'un halk arasında panik oluşturduğunu ve bunun da turizm endüstrisindeki talebin azalmasına katkıda bulunduğunu göstermiştir. Bu, mevcut durumda uygulanan tecrit yaklaşımı da dahil olmak üzere hastalığın yayılmasından kaynaklanan etkilerden biridir. Bu senaryo, müşteri tarafından talep fiyatının düşürülmesine katkıda bulunur. Dolayısıyla arz-talep teorisinin piyasa dengesine göre turizm sektörünün fiyatı talepteki azalmaya paralel olarak düşmeye devam etmektedir. Bu çalışmanın bulgusu, turizm endüstrisindeki talebin azalmasının önlenmesi ve durdurulması konusunda hükümet için çok önemlidir. Önleme eylemi düzgün bir şekilde yönetilmezse, turizm sektörü ekonomik çöküş yaratan daha olumsuz etkilerle karşı karşıya kalacaktır.

Şkare ve diğerleri (2021); COVID 19 salgınının turizm endüstrisi üzerindeki potansiyel etkilerini ölçmeye çalışmışlardır. 185 ülkede 1995'ten 2019'a kadar olan veriler üzerinde panel yapısal vektör otomatik regresyonunu (PSVAR) ve sistem dinamik modellemeyi COVID 19 ile bağlantılı gerçek zamanlı veri parametreleri) kullanarak, pandemik krizin ülke üzerindeki etkisini tahmin etmişlerdir. Sonuçlara göre turizm sektörünün dünya çapında toparlanması, beklenen ortalama 10 aylık toparlanma süresinden daha fazla zaman alacaktır. 2020-2021 döneminde seyahat turizmi sektörünün kapasite gelişimini ve operasyonel sürdürülebilirliğini sağlamak için özel ve kamu politikası desteği koordine edilmelidir. Pandemik salgınların seyahat ve turizm endüstrisi üzerinde önceki çalışmaların gösterdiğinden çok daha büyük yıkıcı etkiye sahip olduğunu kanıtlamışlardır. Turizm yöneticileri, salgının iş dünyası üzerindeki etkilerini dikkatle değerlendirmeli ve krizle başa çıkmak için yeni risk yönetimi yöntemleri geliştirmelidir. Ayrıca, 2020-2021 döneminde turizm ve seyahat sektörünün

COVID 19 öncesi operasyonel seviyelerini sürdürmek için özel ve kamu politikası desteği koordine edilmelidir.

Başka bir makalede Khalid ve diğerleri (2021) 136 ülkeden elde edilen verileri kullanarak turizm sektörünün büyüklüğünün COVID 19 salgınına ekonomi politikası tepkisini etkileyip etkilemediğini araştırmışlardır. Bulgular, turizm sektörü ne kadar büyük olursa, küresel olarak hükümetlerin uygulamaya koyduğu ekonomik teşvik paketinin de o kadar büyük olduğunu göstermiştir. Ayrıca turizm sektörünün büyüklüğünün hem maliye hem de para politikasının salgına verdiği tepkilerle pozitif ilişkilidir. Bulgular, daha büyük turizm sektörlerine sahip ülkelerin, COVID 19 salgınının etkisini azaltmak ve bocalayan ekonomileri yeniden canlandırmak için daha agresif ekonomik teşvik paketleri benimsediğini göstermiştir.

Värzaru, ve diğerleri (2021); COVID 19 salgınının neden olduğu sağlık ve ekonomik krizin turizm endüstrisi üzerindeki etkilerine ilişkin araştırma hedefine ulaşmak için, turizm faaliyeti ve COVID 19 ile ilgili tıbbi durum hakkındaki verileri kullanarak nicel, çapraz ampirik bir analiz gerçekleştirmişlerdir. Sürdürülebilirlik perspektifiyle ilgili olarak, COVID 19 salgınının altında yatan çeşitli faktörlerden faydalanmıştır. Kısa vadede trafik kısıtlamaları ve sosyal mesafe nedeniyle turist talebindeki azalma; turizm modeli daha küçük gruplara, daha uzun konaklamalara ve iç turizmin tercih edilmesine yöneliktir. Ancak turizmin eski değerlerine dönmesi durumunda aynı sürdürülebilirlik sorunları turizm sektörünü de etkileyecektir.

Jaipuria ve diğerleri (2021) 2020 yılında yurt dışından gelen turistlerin Hindistan'a gelişinde önemli bir düşüş olduğundan yapay sinir ağları (YSA) kullanarak yabancı turistlerin Hindistan'a gelişini ve döviz kazançlarını tahmin etmeyi amaçlamışlardır. Ayrıca, COVID 19'un etkisini, karantina olsun ve olmasın ücret kaybı ve kazancı açısından dört senaryoya dayanarak analiz etmişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre COVID 19 nedeniyle seyahat ve turizm sektöründe öngörülen istihdam kaybı 9 milyondur. Turizmden elde edilen ücretler COVID 19 salgınından derinden etkilenen gelirdir. Turist gelişlerinin sürekli azalması nedeniyle ücretlerde bir azalma söz konusudur.

2021 yılında yapılan başka bir çalışmada Purba ve diğerleri Endonezya'da COVID 19 salgınının turizm üzerindeki etkisini ve bunun ekonomik büyümeye etkilerini incelemişlerdir. Kullanılan veriler, salgın (2018-2020) öncesi ve sonrası üç aylık zaman serisi verileridir. Çalışmada sıradan en küçük kareler (OLS) kullanılarak tahmin edilen bir regresyon denklem modeli kullanılmıştır. Kullanılan ikincil veriler, turizm değişkenlerini temsil eden hava taşımacılığı ve otel konaklama verileridir. Sonuçlar, pandeminin Endonezya turizmi üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu ve Endonezya'nın GSYİH'sı üzerinde olumsuz etkileri olduğunu göstermiştir. Salgın nedeniyle kaybedilen ekonomik potansiyel 200,92 trilyon IDR'ye ulaşmış ve turizm sektörünün GSYH'ye katkısının-%53,29 ile keskin bir düşüşle %16 seviyesine gerilemiştir.

Türk turizmi özelinde yapılan çalışmada, Koçak ve diğerleri (2023) COVID 19 vaka ve ölümlerinin, küresel korkunun ve hükümetlerin tepkilerinin Türkiye turizm endüstrisi üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Ampirik bulgular, turizm endüstrisinin yeni vakalara, ölüm sayılarına ve küresel korku önlemlerine olumsuz tepki verdiğini göstermiştir. Hükümetin sınırlama ve sağlık önlemleri ile ekonomik destekler turizm endüstrisini olumlu yönde etkilemiştir. Ayrıca hükümetin katı politikaları turizm sektörünün performansını düşürmüştür.

Çepni ve diğerleri (2023) yeni ve zamanla değişen sağlam bir Granger nedensellik testi kullanarak, COVID 19 kaynaklı belirsizliğin genel borsa ve turizm ve konaklama endüstrisi ile alt sektörlerinin hisse senedi performansı üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Sonuçlar, COVID 19 salgınının neden olduğu belirsizliğin genel ekonomi, turizm ve konaklama endüstrisi ile turizm ve konaklama alt sektörleri üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Ancak, COVID 19 salgını kaynaklı belirsizliğin etkisi turizm ve konaklama sektörü ile alt sektörlerinde daha belirgindir. Özellikle oteller sektörü, COVID 19 salgınından en fazla etkilenen sektör olurken, onu sırasıyla restoranlar ve havayolu sektörleri izlemiştir.

Lee ve diğerleri (2024) makalelerinde, COVID 19'un Çin'in turizm endüstrisi üzerindeki etkisinden kaynaklanan ekonomik kayıp ve çevresel kazanımları (örneğin su ve enerji kaynakları) araştırmışlardır. Çevresel olarak genişletilmiş çoklu bölgesel girdi-çıkı modeline dayalı olarak tahminde bulunmuşlardır. Sonuçlar, Çin'in turizm tüketim kaybının, 2020 yılında tedarik zinciri yoluyla 921 milyar ABD Doları tutarında üretim kaybını tetiklediğini göstermiştir. Bu miktar, 2019 yılında GSYİH'nin %7'sine tekabül etmektedir. COVID-19 sonrası dönemde turizmin gelişmesi, gelişmiş su tasarrufu ve enerji tasarrufu teknolojilerinin uygulanması yoluyla yerel bölgenin doğrudan su ve enerji ayak izinin azaltılmasını gerektirmektedir.

Literatürde genel olarak COVID 19 salgınının turizm sektörü üzerindeki etkisi firmalar veya alt sektörler özelinde irdelenmiştir. Bunun yanında COVID 19 salgınının turizm sektörü üzerindeki ekonomik etkilerini kavramsal olarak ortaya koyan çalışmalarda mevcuttur. Bu çalışma Türk turizmi için salgının arz ve talep yönünden etkilerini ele alarak literatüre katkı sağlamaktadır.

COVID 19'UN TURİZM SEKTÖRÜ ÜZERİNDEKİ EKONOMİK ETKİSİ

COVID 19 sonuçta bir kriz üreterek yayıldığı tüm ekonomilerde bütün sektörleri olumsuz etkilemiştir. Bu etkiler harcama çöküşü (talep şoku) ve arz şoku (üretim) olmak üzere iki yönlü olarak ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple çalışmada pandeminin turizm sektörü üzerindeki etkisi bu yönler üzerinden ele alınacaktır.

Talep Yönü

Turistler, sevdikleri aracılığıyla ve/veya başkalarının paylaştığı deneyimler (örneğin kullanıcı tarafından oluşturulan içerik) aracılığıyla seyahat ve rezervasyon planlarında önemli kesintiler ve sağlık riskleri deneyimlemişlerdir. Turistlerin deneyimleri ve/veya başkalarının deneyimlerine maruz kalmaları (sosyal medyanın duygusal bulaşması ve bilgi yayılımı yoluyla da büyütülen) seyahat tutumları, niyetleri ve gelecekteki davranışları üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur (Sigala, 2020:315). Avrupa bölgesi, 1980'den 2019'a kadar (virüsün kaynaklandığı bölgeye olan mesafe açısından) salgınların ve salgın hastalıkların çoğundan önemli ölçüde etkilenmemiştir. Bununla birlikte, H1N1 salgınlarında (2009), turist sayısında 26 milyonluk bir azalma olmuş ve toplam turizm harcamalarında 61 milyar ABD doları tutarında bir kayıp yaşanmıştır ki o dönemde Avrupa GSYH'sinin %0,5'i kadardır (Škare ve diğerleri 2021:1).

Kapatılmalar sırasında insanlar sanal hizmetleri ve turizm tecrübelerini deneyimleyerek turizm taleplerini düşürmüşlerdir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri genelinde yapılan bir çalışmada e-ticaret tüketiminde en çok artış ve azalış gösteren ilk 100 ürünü sıralanmıştır. Bu sıralama 2019-2020 karşılaştırması ile Tablo 2'de gösterilmiştir. Tablo 2'de görüldüğü üzere e-ticarette en fazla azalış gösteren ürünler arasında bavul, kamera, mayo, güneş gözlüğü, kamp ekipmanları gibi turistik ürünler bulunmaktadır.

Tablo 2: E-ticarette En Fazla Azalış Görülen Ürünler

Sıra	Ürün Kategorisi	Azalış oranı
1	Bavul	-77%
3	Kamera	-64%
4	Mayo	-64%
7	Bikini	-59%
12	Şnorkel ekipmanları	-56%
13	Kız çocuğu mayoları	-55%
45	Güneş gözlüğü	-43%
58	Kamp ekipmanları	-39%
63	Yüzme ekipmanları	-37%

Kaynak: Bahar ve İlal, (2020).

Grafik 1 ise dünya genelindeki turizm bölgelerinde yaşanan turist akımlarında nasıl olağan dışı bir düşüş yaşandığını göstermektedir. Buna göre dünya genelinde %74'lük bir azalış görülürken en fazla azalış COVID 19'un ortaya çıktığı Asya ve Pasifik bölgesinde gerçekleşmiştir.

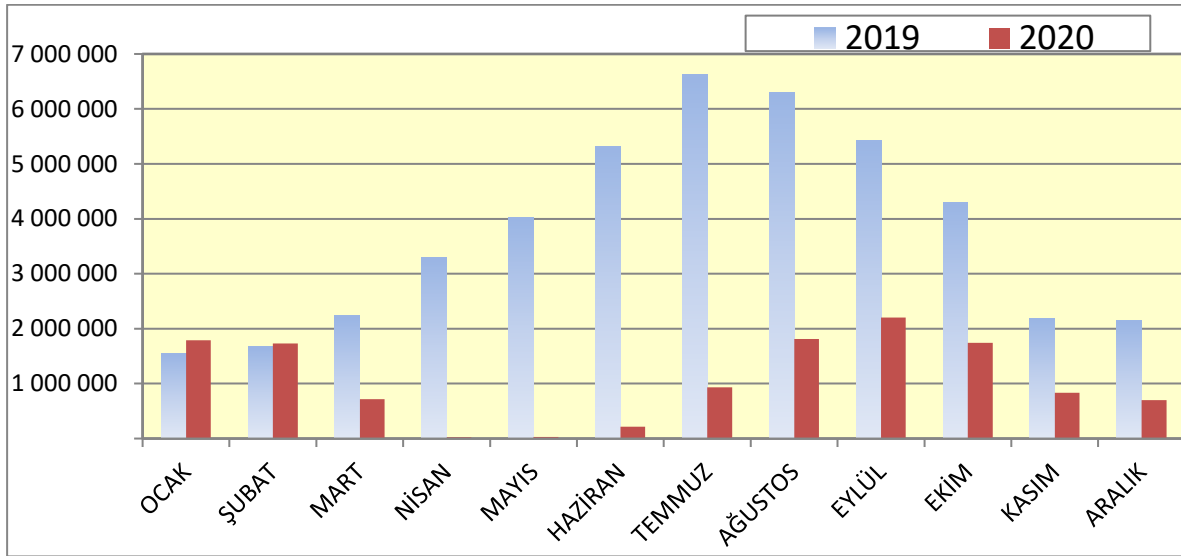
Grafik 1: Turizm Bölgelerinde Yaşanan Değişim (2019-2020)

Dünya	Asya ve Pasifik	Afrika	Orta Doğu	Avrupa	Amerika
-74%	-84%	-75%	-75%	-70%	-69%

Kaynak: Yaba ve Yılmaz (2022)

Türkiye özelinde konuyu değerlendirmek istediğimizde en önemli veri salgın öncesi ve salgın döneminde Türkiye'ye gelen yabancı ziyaretçiler sayısı olmaktadır. Grafik 2 COVID 19 salgınının turizm sektörü üzerindeki dramatik etkisini resmetmektedir.

Grafik 2: Aylara Göre Türkiye'ye Gelen Yabancı Ziyaretçiler (2019-2020)

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2021)

Tablo 3'de ki verilere göre salgının ortaya çıktığı ve kapanmanın çok sıkı uygulandığı 2020 Nisan ile 2020 Ağustos ayları arasında gelen turist sayısında ortalama %90,32 oranında azalış yaşanmıştır. Türkiye'nin aldığı önlemler ve kısıtlamaların esnetilmesi ile 2021 yılının aynı döneminde düzelmeye başlansa da 2019 yılı verileri seviyesine ulaşamamıştır.

Tablo 3: Türkiye'ye Gelen Turistlerin Aylara Göre Dağılımı ve Değişim (2019-2021)

AYLAR	YILLAR			% DEĞİŞİM ORANI	
	2019	2020	2021	2020/2019	2021/2020

COVID 19 Pandemi Sürecinin Türkiye Turizmine Etkileri: Talep ve Arz Yönlü Değerlendirme

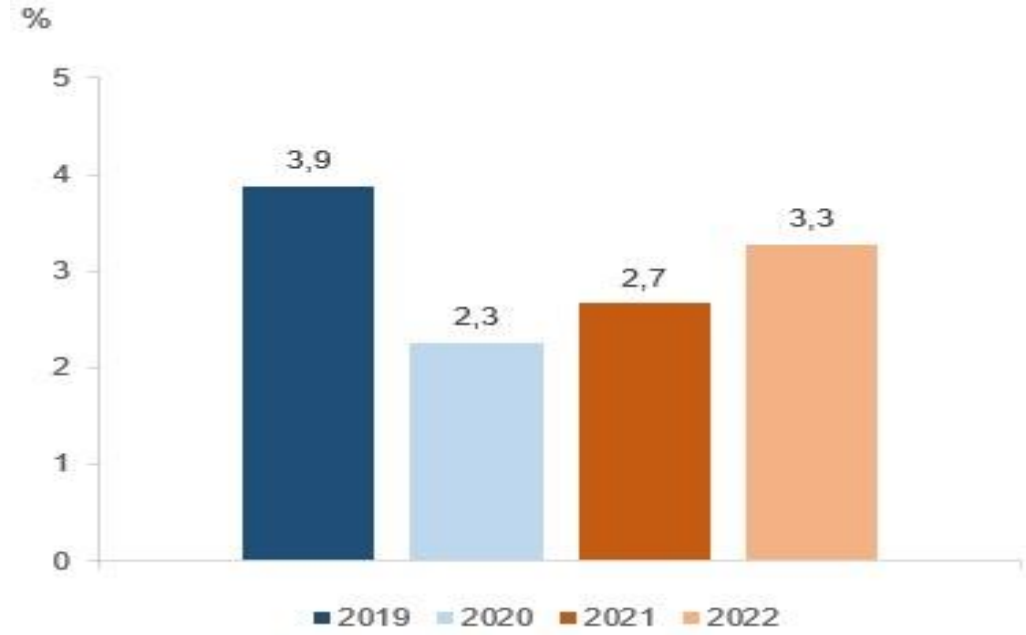
OCAK	7 589	15 315	2 901	101,81	-81,06
ŞUBAT	8 565	8 341	2 420	-2,62	-70,99
MART	13 594	6 427	2 980	-52,72	-53,63
NİSAN	33 640	2 557	3 185	-92,40	24,56
MAYIS	58 228	2 090	2 277	-96,41	8,95
HAZİRAN	60 198	3 865	6 369	-93,58	64,79
TEMMUZ	77 293	3 412	11 439	-95,59	235,26
AĞUSTOS	84 888	5 227	20 883	-93,84	299,52
EYLÜL	75 094	4 182	13 739	-94,43	228,53
EKİM	54 225	3 852	10 075	-92,90	161,55
KASIM	34 240	3 546	10 241	-89,64	188,80
ARALIK	31 164	3 627	2 782	-88,36	-23,30
TOPLAM	538 718	62 441	89 291	-88,41	43,00

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2022)

Arz Yönü

COVID 19 pandemi sürecinde ekonomik anlamda arz tarafı küresel tedarik zincirinde önemli kesintiler, fabrika kapanışları, birçok hizmet sektöründeki faaliyetlerde kesintiler sebebi ile olumsuz etkilenmiştir. Turizm arzı açısından bakıldığında ise; birçok havayolu şirketi ve tur operatörü faaliyetlerini durdurmuş ve birçok konaklama birimi faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmıştır. Eğlence ve dinlence sektörlerini etkileyen bu kapsamlı kısıtlamalar, küresel tedarik zincirinin de zarar görmesine neden olmuştur. Sonuç olarak ülkeler sınırlarını kapatmış ve virüsün yayılmasını durdurmak için gönüllü ve zorunlu karantina önlemleri uygulanmıştır. İşletmeler kapanarak arz veya tedarik zincirleri kötüleşmiştir (Göktepe ve Çetin, 2020).

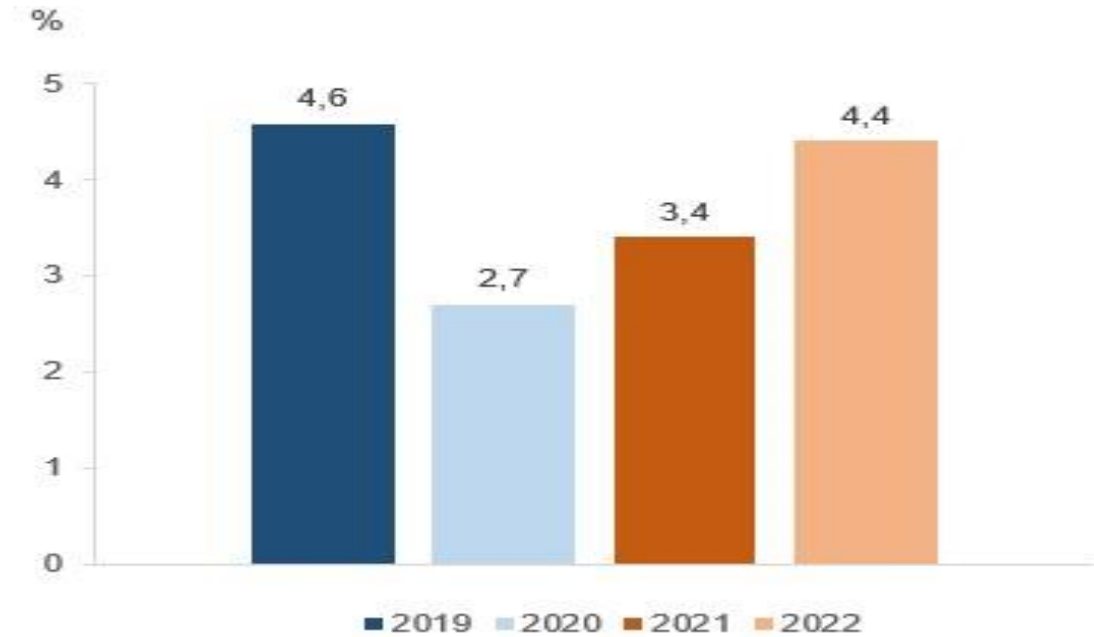
Grafik 3: İç Turizm Tüketiminin Yurtiçi Arz İçindeki Payı (2019-2022)

Kaynak: TÜİK

Grafik 3'e bakıldığında Türkiye turizmi açısından iç turizm hareketlerinin yurtiçi arz içindeki payının pandemi sürecinde önemli ölçüde azaldığı ve %2,3 civarında olduğu görülmüştür. Yine Grafik 4'te doğrudan turizm hareketlerinin GSYİH içindeki payı görülmektedir. Buna göre talep ve arzın azalmasına bağlı olarak pandemi döneminde turizmin GSYİH içindeki payı da azalmıştır.

Grafik 4: Doğrudan Turizmin Gayrisafi Katma Değer İçindeki Payı (2019-2022)

Kaynak: TÜİK

Pandemi döneminde diğer sektörler gibi çok farklı bir kriz ile karşı karşıya kalan ve turizm arzının kaynağı olan turizm işletmeleri çeşitli önlem veya uygulamalara başvurmuştur. Krizden çıkış noktasında turizm işletmeleri çalışanlarının, müşterilerinin, marka imajının ve nakit likiditesinin güvenliğini sağlamaya çalışmıştır. Yeniden başlamak için turizm şirketleri, daha küçük turist grupları, açık hava etkinlikleri ve/veya sosyal mesafe ve toplanma kısıtlamalarına ve gezginlerin beklentilerine uyan özel deneyimler sunmak için deneyimleri (örneğin şarap imalathanesi deneyimleri, müze ziyaretleri, turlar, spor etkinlikleri, otel tesisleri yerine odada yemek yeme ve eğlence) yeniden tasarlamıştır. Turizm işletmeleri, yeni standartlar benimseyerek ve personeli kısıtlayarak temizlik prosedürlerini yükseltmiştir. Şirketlerin çoğu, sağlık uzmanı dernekleri tarafından akredite edilen hijyen sertifikalarını tanıtmıştır. Turizm profesyonelleri, vakaları belirleme, vakalarla ilişki ve topluluk kurma, temaslarını belirleme ve toplum içinde bulaşmayı durdurma becerilerini doğrulayan ilgili sertifikaları alarak 'temas izleyicileri' olmak üzere eğitilmiştir. Restoranlar, oteller, havaalanları, halka açık alanlar, temassız veya temassız hale getirmek için operasyonlarını yeniden tasarlamıştır. Çeşitli mobil uygulamalar (check-in, check-out, oda anahtarları, mobil ödemeler, rezervasyon-satın alımlar için), self servis kioskları, eğlence ve destinasyon e-alışverişi için oda içi teknolojiler (örneğin müzelere, ilgi çekici yerlere ve destinasyonlara sanal ziyaretler için sanal gerçeklik, filmler), robotlar (resepsiyon ve danışma hizmetleri, yemek teslimatı müze rehberleri için), müşteri iletişimi ve hizmetleri için yapay zeka destekli web siteleri ve sohbet kutusu gibi teknolojik araçlar kullanılmıştır. Finansal açıdan dijital ödemeler (örneğin dijital cüzdanlar, paypal, kredi kartları) kullanımı daha da artmıştır (Sigala, 2020:319).

SONUÇ

COVID 19 pandemi sürecinde uluslararası seyahat kısıtlamalarının daha önce görülmemiş şekilde uygulanması sebebi ile turizm sektörü diğer sektörler nazaran daha da olumsuz etkilenmiştir. Daha fazla olumsuz etki barındırmasının sebeplerinden biri turizm hareketlerinin gıda, barınma gibi zorunlu bir ihtiyaç olmamasından ötürü talebinden kolay vazgeçilmesi olabilir. Bu çalışmada da COVID 19 pandemi sürecinin Türkiye turizmine etkileri talep ve arz yönlü olarak değerlendirilmiştir.

Buna göre e-ticarette en fazla azalış turistik ürünlerde görülmüştür. Dünya genelinde turist akımlarında %74'lük bir azalış gerçekleşmiş bu azalıştan en fazla Covid 19'un ortaya çıktığı Asya ve Pasifik bölgesi payını almıştır. Türkiye'de ise 2020 Nisan ile 2020 Ağustos ayları arasında gelen turist sayısında ortalama %90,32 oranında azalış görülmüştür. Arz tarafında ise Türkiye turizminde iç turizm hareketlerinin yurtiçi arz içindeki payının ciddi şekilde azaldığı ve talep ve arzın azalmasına bağlı olarak turizmin GSYİH içindeki payının düştüğü belirlenmiştir.

Göktepe ve Çetin, (2020) belirttiği gibi kısa vadeli önlemlerin dışında pandemi krizi, Türk turizminde kalıcı yapısal değişiklikler oluşturmak için bir fırsat olarak değerlendirilebilir. Türkiye, yıllardır aşırı arz nedeniyle yaklaşık 600-850 dolar olan kişi başına düşen turizm gelirinin küresel

ortalamasının çok altında kalmıştır. Bu dönem, bu konuda belirlenen nicelik yerine nitelik hedeflerine ulaşmak, hacim ve talep arasındaki dengeyi yeniden düzenlemek ve kişi başına düşen turist harcamasını dünya ortalamasının 1000 dolar üzerine çıkarmak için bir fırsat olarak kullanılabilir.

Politika yapıcılar turizm talebini daha da arttırmak ve kriz döneminin etkilerini tamamen yok etmek için talebi oluşturan aktörlerin sektöre olan güvenlerini tekrar sağlamalıdır. Bunun için en önemli araç tanıtım kampanyalarının çoğaltılmasıdır. Ayrıca sektördeki işletmelerin sermaye gücünü tekrar elde edebilmesi için finansal taahhüt sağlanabilir. Politikaların tam etkili olabilmesi için hükümet ve özel kuruluşlar arasındaki iş birliğinin finans dışındaki alanlara yayılması ve sektörün zorluklar karşısındaki direncini arttırıcı fikir ve stratejileri içermesi gerekmektedir. Ayrıca, COVID 19 pandemi krizinde uygulanan kısıtlamalar yeni bir iş ortamı oluşturmuştur. Mecburi olarak ortaya çıkan bu yeni iş ortamında turizm işletmeleri çeşitli alanlarda yer alan büyük turist gruplarının yönetimini sağlamak zorundadır. Bunun için yeni teknolojiler ve uygulamalar (hijyen ekipmanları, turistlerin sağlık profilleri) ortaya konulabilir. Diğer bölgeler özellikle Afrika ülkeleri için veri kısıtının olması çalışmanın sınırlılığıdır. İlerideki araştırmalar, turistik yerleri ziyaret eden turistlerin memnuniyet davranışlarını analiz ederek COVID 19 pandemi sürecinin etkisinin sürüp sürmediği konusunda literatüre katkıda bulunabilir.

KAYNAKÇA

- Ahmad, N., Li, S., Hdia, M., Bélas, J., & Hussain, W. M. H. W. (2023). Assessing the COVID-19 Pandemic Impact on Tourism Arrivals: The Role of Innovation to Reshape the Future Work for Sustainable Development. *Journal of Innovation & Knowledge*, cilt.8, sa.2, 100344.
- Alonso, A. D., Kok, S. K., Bressan, A., O'Shea, M., Sakellarios, N., Koresis, A. & Santoni, L. J. (2020). COVID-19, Aftermath, Impacts and Hospitality Firms: An International Perspective. *International journal of hospitality management*, cilt.91, 102654.
- Bahar, O., & İlal, N. Ç. (2020). Coronavirüsün (Covid-19) Turizm Sektörü Üzerindeki Ekonomik Etkileri. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, cilt.6, sa.1, 125-139.
- Bakar, N. A., & Rosbi, S. (2020). Effect of Coronavirus Disease (COVID-19) to Tourism Industry. *International Journal of Advanced Engineering Research and Science*, cilt.7, sa.4, 189-193.
- Chen, M. H., Demir, E., García-Gómez, C. D., & Zarembo, A. (2020). The Impact of Policy Responses to COVID-19 on US Travel and Leisure Companies. *Annals of Tourism Research Empirical Insights*, cilt.1, sa.1, 100003.

- Çepni, O., Dogru, T., & Ozdemir, O. (2023). The Contagion Effect of COVID-19-Induced Uncertainty on US Tourism Sector: Evidence from Time-varying Granger Causality Test. *Tourism Economics*, cilt.29, sa.4, 906-928.
- Faeni, D. P., Puspitaningtyas Faeni, R., Alden Riyadh, H., & Yuliansyah, Y. (2023). The COVID-19 Pandemic Impact on the Global Tourism Industry SMEs: A Human Capital Development Perspective. *Review of International Business and Strategy*, cilt.33, sa.2, 317-327.
- Gandasari, D., & Dwidienawati, D. (2020). Content Analysis of Social and Economic Issues in Indonesia During the COVID-19 Pandemic. *Heliyon*, cilt.6, sa.11.
- Göktepe, S., & Çetin, G. (2020). The Effects of the Covid-19 Pandemic on the Tourism Industry. *Istanbul University Publication*, cilt.10.
- Grubel, H. G. (1998). Economic Freedom and Human Welfare: Some Empirical Findings. *Cato J.*, cilt.18, 287.
- Jaipuria, S., Parida, R., & Ray, P. (2021). The Impact of COVID-19 on Tourism Sector in India. *Tourism Recreation Research*, cilt.46, sa.2, 245-260.
- Karabulut, G., Bilgin, M. H., Demir, E., & Doker, A. C. (2020). How Pandemics Affect Tourism: International Evidence. *Annals of tourism research*, cilt.84, 102991.
- Khalid, U., Okafor, L. E., & Burzynska, K. (2021). Does the Size of the Tourism Sector Influence the Economic Policy Response to the COVID-19 Pandemic? *Current Issues in Tourism*, cilt.24, sa.19, 2801-2820.
- Koçak, E., Dogru, T., Shehzad, K., & Bulut, U. (2023). The Economic Implications of the COVID-19 Outbreak on Tourism Industry: Empirical Evidence from Turkey. *Tourism Economics*, cilt.29, sa.3, 742-758.
- Kumar, P., & Ekka, P. (2023). Statistical Analysis of the Impacts of COVID-19 Pandemic on the Small and Large-scale Tourism Sectors in Developing Countries. *Environment, Development and Sustainability*, 1-35.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2021), Sınır İstatistikleri Yıllık Bülteni.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı, (2022), Sınır İstatistikleri Yıllık Bülteni.
- Lee, L. C., Wang, Y., Zhang, L., Ping, L., Zuo, J., & Zhang, H. (2024). Impact of COVID-19 on the Economic Loss and Resource Conservation of China's Tourism Industry from the Supply Chain Perspective. *Cities*, cilt.144, 104633.

- Osti, L., & Nava, C. R. (2020). Loyal: To What Extent? A Shift in Destination Preference Due to the COVID-19 Pandemic. *Annals of Tourism Research Empirical Insights*, cilt.1, sa.1, 100004.
- Păvăluț, C., Brînză, G., Anichiti, A., & Butnaru, G. I. (2020). COVID-19 Pandemic and Its Effects on the Tourism Sector. *CES Working Papers*, cilt.12, sa.2, 111-122.
- Purba, J. H. V., Fathiah, R., & Steven, S. (2021). The Impact of Covid-19 Pandemic on the Tourism Sector in Indonesia. *Riset: Jurnal Aplikasi Ekonomi Akuntansi dan Bisnis*, cilt.3, sa.1, 389-401.
- Qiu, R. T., Park, J., Li, S., & Song, H. (2020). Social Costs of Tourism During the COVID-19 Pandemic. *Annals of tourism research*, cilt.84, 102994.
- Rahman, M. K., Gazi, M. A. I., Bhuiyan, M. A., & Rahaman, M. A. (2021). Effect of Covid-19 Pandemic on Tourist Travel Risk and Management Perceptions. *Plos one*, cilt.16, sa.9.
- Sigala, M. (2020). Tourism and COVID-19: Impacts and Implications for Advancing and Resetting Industry and Research. *Journal of business research*, cilt.117, 312-321.
- Škare, M., Soriano, D. R., & Porada-Rochoń, M. (2021). Impact of COVID-19 on the Travel and Tourism Industry. *Technological Forecasting and Social Change*, cilt.163, 120469.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TUİK), (2024). Turizm Uydu Hesapları <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Turizm-Uydu-Hesabi-2019-2022-53813>
- Uğur, N. G., & Akbıyık, A. (2020). Impacts of COVID-19 on Global Tourism Industry: A Cross-Regional Comparison. *Tourism management perspectives*, cilt.36.
- Vărzaru, A. A., Bocean, C. G., & Cazacu, M. (2021). Rethinking Tourism Industry in Pandemic COVID-19 Period. *Sustainability*, cilt.13, sa.12, 6956.
- Yaba M, & Yılmaz M (2022) Investigating of Effect of Covid-19 Pandemic on the Tourism Sector in the World and in the Turkey: Years 2019-2020, *CUJOSS*, cilt.46,sa.1, 139-148
- World Health Organisation (WHO), (2024), WHO COVID-19 Dashboard, WHO Health Emergencies Programme. <https://data.who.int/dashboards/covid19/deaths?n=c>